

موضوع شناسی در فقه

گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه

به کوشش: علیرضا فرحناک

www.ketab.ir

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

موضوع شناسی در فقه

گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه

به هکوشش علیرضا فرحناک

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشگاه فقه و حقوق
- ویراستار: ابوالقاسم آرزومندی
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: پاییز ۱۳۹۰
- شمارگان: ۱۴۰۰ نسخه
- قیمت: ۴۳۰۰ تومان
- عنوان: ۱۹۵؛ مسلسل: ۲۳۳

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائیه)، کوچه آمار، پلاک ۴۲

تلفن و دورنگار: ۷۸۲۲۸۲۳؛ ص.ب: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸؛ کدپستی: ۱۶۴۳۹-۳۷۱۵۶

مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار: ۷۸۲۲۸۲۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده.

طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

فرحناک، علیرضا، ۱۳۴۵- گردآورنده.

موضوع شناسی در فقه: گفت‌وگو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه / به هکوشش علیرضا فرحناک، تهیه پژوهشگاه فقه و حقوق... قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰.

۴۲۴ ص (سلسله گفت‌وگوهای فقه، حقوق و جامعه؛ ۷)

۴۳۰۰ ریال

ISBN: 978-600-195-050-6

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۳۴۱]-۳۵۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. فقه - تفسیر و استنباط. موضوع شناسی ۲. اجتهاد (شیعه). ۳. فقه - بررسی و شناخت. ۴. اصول فقه

- بررسی و شناخت. ۵. مجتهدان و علما - مصاحبه‌ها. الف. دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

معاونت پژوهشی. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. پژوهشگاه فقه و حقوق. ب. عنوان.

۲۹۷/۳۱

م ۴/ ۱۶۷/ ۴ BP

فهرست

سخنی با خواننده ۱۳

بخش اول: گفت‌وگوها در مروری تحلیلی

مقدمه ۲۱

فصل اول: کلیات و مبانی ۲۵

گذشته شناخت موضوع ۲۵

نمونه‌هایی از موضوعات مورد نزاع در قرون اولیه ۲۶

الف) وضو ۲۷

ب) نماز ۲۷

ج) سفر ۲۸

د) اکل ۳۰

ه) انا ۳۰

ضرورت بحث موضوع‌شناسی ۳۲

فایده موضوع‌شناسی ۳۵

علوم یاری‌دهنده در شناخت موضوع ۳۷

بررسی معنای موضوع ۳۸

۳۸	الف) معنای لغوی
۳۸	ب) معنای اصطلاحی
۳۹	معنای موضوع در جستار موضوع‌شناسی
۴۳	رابطه موضوع با اصطلاحات همسو
۴۳	۱. موضوع و متعلق
۴۶	۲. موضوع با شرط و سبب
۴۷	۳. موضوع و ملاک
۴۸	۴. موضوع و علت
۵۰	۵. موضوع و معرف
۵۲	۶. موضوع و عنوان مشیر
۵۵	۷. موضوع و مصداق
۵۵	۸. موضوع و عنوان
۵۷	۹. موضوع و اسم
۵۷	چگونگی ارتباط میان موضوع و حکم
۶۰	فصل دوم: تقسیمات موضوع
۶۰	مقسم اول: تشخیص‌دهنده
۶۳	محدوده موضوع مستنبط
۶۴	مقسم دوم: ماهیت
۶۵	مقسم سوم: تأسیسی یا امضایی بودن
۶۶	مقسم چهارم: دخالت شارع
۶۷	تقسیمی فرعی
۶۸	جمع‌بندی تقسیمات

۶۹	فصل سوم: مرجع تشخیص موضوع
۷۱	باب اول: موضوعات مستنبط
۷۱	معنای موضوع مستنبط
۷۳	اقسام موضوع مستنبط
۷۳	مرجع شناخت اقسام
۷۳	قسم اول: مستنبط شرعی
۷۴	احکام موضوع مستنبط شرعی
۷۵	قسم دوم: مستنبط عرفی
۷۵	موضوعات الحاقی
۷۷	قسم سوم: مستنبط لغوی
۸۰	باب دوم: موضوعات غیر مستنبط
۸۰	مرجع شناخت موضوعات غیر مستنبط
۸۰	الف) موضوعات عرفی محض
۸۲	محدوده تشخیص عرف
۸۳	ب) موضوعات لغوی محض
۸۳	ج) موضوعات عرفی خاص (تخصصی)
۸۴	نمونه‌هایی از موضوعات تخصصی و بیان طرق تشخیص آنها
۸۵	شأن فقیه در تشخیص موضوع
۸۸	حل تعارض میان ابزارهای شناخت
۸۹	بیان اموری درباره کارشناس
۸۹	امر اول: تبیین موضوعات تخصصی
۹۱	امر دوم: دلیل حجیت رأی کارشناس
۹۲	وجوه حجیت قول خیره

- ۹۵..... امر سوم: محدوده حجیت قول کارشناس
- ۹۷..... امر چهارم: وجه حجیت رأی کارشناس در چند نمونه فقهی
- ۱۰۰..... امر پنجم: چگونگی تبیین موضوع از سوی کارشناس
- ۱۰۱..... امر ششم: شیوه برخورد فقیه با رأی کارشناس
- ۱۰۲..... نمونه‌هایی از دخالت فقیه در تعیین موضوعات
- ۱۰۵..... فصل چهارم: تعارض مراجع سه‌گانه تشخیص موضوع
- ۱۰۵..... چند پرسش و پاسخ آنها
- ۱۰۶..... پرسش نخست (اعتبار رأی تخصصی فقیه)
- ۱۰۶..... پاسخ
- ۱۰۶..... پرسش دوم (ملاک تعیین نوع موضوع)
- ۱۰۶..... پاسخ
- ۱۱۰..... پرسش سوم (حل اختلاف کارشناسان)
- ۱۱۰..... پاسخ
- ۱۱۳..... فصل پنجم: تبدل موضوع
- ۱۱۴..... مرجع تشخیص تبدل موضوع
- ۱۱۴..... اسباب تبدل موضوع
- ۱۱۴..... الف) اسباب تبدل در امور عینی (خارجی)
- ۱۱۵..... یک: استحاله
- ۱۱۵..... دو: انقلاب
- ۱۱۵..... سه: انتقال
- ۱۱۶..... چهار: امتزاج
- ۱۱۷..... پنج: استهلاك
- ۱۱۷..... شش: تجزیه

۱۱۷	هفت: ترکیب
۱۱۸	ب) اسباب تبدل در امور غیر عینی
۱۱۸	تبدل اختیاری موضوع
۱۲۰	جواز تبدل اختیاری موضوع برای عموم
۱۲۲	نمونه‌هایی از فتاوی متاثر از تبدل موضوع
۱۲۲	۱. مثال تبدل مصداق
۱۲۲	۲. مثال تبدل مفهوم
بخش دوم: گفت‌وگوها	
۱۲۷	گفت‌وگو با حجت‌الاسلام و المسلمین سید علی اکبر حائری
۱۲۸	سخن درباره دو قاعده
۱۲۹	قاعده نخست: تبعیت احکام از ملاکات
۱۳۱	رتبه قاعده
۱۳۲	برخی فواید بحث از قاعده تبعیت احکام از ملاکات
۱۳۳	قاعده دوم: قاعده تبعیت احکام از عناوین
۱۳۸	جمع میان دو قاعده
۱۳۹	برخی پرسش‌ها درباره قاعده دوم
۱۴۲	برخی پرسش‌ها درباره قاعده اول
۱۴۶	مرجع تشخیص موضوع
۱۷۰	تبدل موضوع
۱۸۲	گفت‌وگو با حجت‌الاسلام و المسلمین محمد کاظم رحمان ستایش
۱۸۲	کاربردهای واژه موضوع
۱۹۱	ضرورت بحث از موضوع‌شناسی

۱۹۶	.....	اقسام موضوع در فقه
۱۹۷	.....	مرجع تشخیص در اقسام مختلف موضوع
۲۰۱	.....	عرصه‌های موضوع‌شناسی
۲۰۲	.....	مراحل موضوع‌شناسی در عرصه فقاها
۲۰۲	.....	تیسین مرحله اول
۲۰۵	.....	تیسین مرحله دوم
۲۱۲	.....	تیسین مرحله سوم
۲۲۲	.....	لزوم توجه به اموری چند درباره موضوع
۲۲۲	.....	الف) ماهیت موضوع
۲۲۳	.....	ب) قیود و صفات موضوع
۲۲۵	.....	ج) مصادیق موضوع
۲۲۵	.....	د) عنوان موضوع
۲۲۶	.....	توجه به زمان و مکان در موضوع‌شناسی
۲۳۳	.....	کیفیت احراز قیود موضوع و چگونگی برخی قیود و مطابقت احکام
۲۴۱	.....	نوع نظریه حضرت امام درباره تأثیر زمان و مکان در موضوع حکم
۲۴۳	.....	گفت‌وگو با آیت‌الله محمدعلی گرامی
۲۴۳	.....	واژه موضوع در فقه و اصول
۲۴۵	.....	اقسام موضوع در قضایای فقهی و طرق شناخت آن
۲۴۶	.....	ضرورت بحث موضوع‌شناسی
۲۵۰	.....	حجیت قول متخصص
۲۶۲	.....	دخالت علوم در شناخت موضوع
۲۶۴	.....	تبدل موضوع

۲۶۶	گفت‌وگو با آیت الله سید علی محقق داماد
۲۶۷	معنای موضوع در بحث موضوع‌شناسی
۲۷۰	وابستگی مرجع شناخت موضوع به نوع موضوع
۲۷۰	تفکیک میان دو مقام تعیین موضوع و تشخیص آن
۲۷۲	محدودیت دایره بحث موضوع‌شناسی
۲۷۲	مکلف، مرجع تشخیص تحقق مطلق موضوعات
۲۷۴	فایده موضوع‌شناسی
۲۷۵	تعارض رأی کارشناس با رأی مجتهد در مقام تعیین موضوع
۲۷۷	طرق رایج تشخیص موضوع و ترتیب آن
۲۷۸	سنخی دیگر از بحث موضوع‌شناسی
۲۸۰	اختلاف کارشناس با فقیه در مرحله تطبیق
۲۸۱	عرف و تشخیص امضائیات
۲۸۴	اعتبار رأی کارشناس از باب خبره
۲۸۶	مرجع تشخیص تبدل موضوع
۲۸۷	حکم تبدل اختیاری موضوع
۲۹۰	نیابت برخی حوزه‌های عمومی در تشخیص موضوع
۲۹۲	اختلاف محقق نائینی و حضرت امام در تعیین محدوده تشخیص عرف
۲۹۴	جواز تبدل اختیاری موضوعات عام البلوی
۲۹۵	رابطه موضوع و ملاک
۲۹۹	گفت‌وگو با آیت الله سید احمد مددی
۳۰۰	چگونگی روند شکل‌گیری دانش‌های فقه و اصول و برخی مصادر تشریح
۳۰۲	دخول موضوع‌شناسی در دانش فقه
۳۰۳	تعاریف گوناگون از موضوع

۳۲۳	تقسیمات مختلف موضوع
۳۲۶	گفت‌وگو با آیت‌الله محمدهادی معرفت <small>رحمته‌الله</small>
۳۲۶	اهمیت موضوع و شناخت آن در مقام افتا و حکم
۳۲۸	اقسام موضوع و مرجع تبیین هر قسم
۳۲۹	تبیین دیدگاه امام خمینی درباره تأثیر زمان و مکان در اجتهاد
۳۳۳	ضرورت موضوع‌شناسی برای فقیه
۳۳۵	چگونگی کمک کارشناس به فقیه
۳۳۵	موضوع‌شناسی بلوغ و یائسگی
۳۳۸	ضرورت شناخت تحولات اجتماعی در موضوع‌شناسی
۳۴۱	کتاب‌نامه
۳۵۳	نمایه
۳۵۳	اصطلاحات
۳۹۴	اشخاص
۳۹۷	مکاتب و گروه‌ها
۳۹۹	کتاب‌ها، مقالات و مجله‌ها
۴۰۰	زمان‌ها و مکان‌ها
۴۰۱	فهرست تفصیلی گفت‌وگوها

سخنی با خواننده

بیشرفت فناوری و صنعت، انتقال و مبادله سریع اطلاعات، کنش و واکنش حوزه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، تأثیرپذیری افکار جهانی از دگرگونی‌ها و تأثیرپذیری آنها از یک‌دیگر، ظهور روابط چندگانه و تعامل‌های پیچیده در ساحت‌های فراملی و جهانی، تطوّر نگاه‌ها و نظریه‌های حقوقی و فلسفی، پدید آمدن الگوها و کالاهای فرهنگی مغایر با ارزش‌های انسانی و... تحولات دنیای جدید را تشکیل می‌دهند.

بدیهی است نظریه «توانایی فقه برای مواجهه فعال و مثبت با دنیای جدید» را هنگامی می‌توان اثبات و اجرا کرد که پرسش‌های مربوط به فقه که بر آمده از این تحولات هستند، شناسایی، بررسی و پاسخ داده شوند. این پرسش‌ها جایگاه‌های متفاوتی دارند: پاره‌ای به مبانی و ریشه‌های فقه، پاره‌ای به فعالیت فقهی و روند شکل‌گیری آن و پاره‌ای نیز به مرحله پس از استنباط (عرضه فقه) مربوط می‌شوند. بخشی از این پرسش‌ها عبارت‌اند از:

۱. پرسش‌های مربوط به مبانی فقه

مقصود از مبانی، هم مبانی‌ای است که فقه هویت خود را به عنوان یک دانش از آنها بر می‌گیرد و هم مبانی‌ای که به اقتضای آنها نقش «تنظیم روابط و مناسبات»

حقوقی» به فقه منحصر می‌شود. این مبانی متعددند و بسیار؛ ولی از میان آنها دو مبنای زیر امروزه بیشتر مورد پرسش‌اند:

– مکلف بودن انسان در برابر خداوند: در برابر این مبنا امروزه دیدگاهی قرار گرفته که انسان را موجودی ذی حق و فرا تکلیف به شمار می‌آورد.

– لزوم تعیین روابط و مناسبات حقوقی بر اساس رجوع به عقل قدسی (عقل متعالی معصوم علیه السلام): در برابر این مبنا نیز امروزه دیدگاهی قرار گرفته که عقل و علم بشر را در تعیین این مناسبات توانا می‌بیند.

۲. پرسش‌های مربوط به فعالیت فقهی و روند شکل‌گیری آنها

این پرسش‌ها به محورهای چند مربوط می‌شوند که به قرار زیر است:

۱-۲. تأثیرپذیری اجتهاد به عنوان یک فعالیت فکری و ذهنی

در این زمینه با پرسش‌های بسیار روبه‌رو هستیم که دست کم دو پرسش زیر اهمیت دارند:

– تحولات اجتماعی، از آن باب که اندیشه و به ویژه اندیشه‌های ناظر به مناسبات اجتماعی را تحت تأثیر قرار می‌دهند، چه تأثیراتی را بر فقه و فعالیت فقهی بر جای می‌گذارند؟

– اخلاق که گاه به دلیل در اختیار گرفتن فضای درونی و روانی انسان، به تعاملات و حتی نگاه او به مناسبات اجتماعی جهت می‌دهد، آیا بر ذهنیت و فعالیت فقهی فقیه نیز سایه می‌افکند یا نه؟ در صورت پذیرش آن، آیا این تأثیرگذاری همیشه مثبت است؟

۲-۲. لوازم و ملزومات پاسخ‌گویی فقه به مسائل جدید

– شناخت مسائل جدید: با توجه به این‌که شناخت انسان از پدیده‌های جدید

نمازها تخصصی است، که آن‌ها از جهت طبعی تعامل با انسان‌ها و روش‌های جدید در آن‌ها

یکدیگر و پر شتاب شدن روند رویش و ریزش موضوعات می‌باشد، فقه چگونه می‌تواند حکم موضوعاتی را که مسیر شناخت آنها دشوار و پر پیچ و خم گردیده است، بشناسد؟

- بررسی نظری - تاریخی اصول فقه از حیث توانایی برای پاسخ‌گو بودن و یا عدم پاسخ‌گویی به مسائل جدید به ویژه مسائل حکومتی و سیاسی: این بحث متضمن بررسی سرفصل‌های متعددی است؛ از جمله بررسی نظری - تاریخی قواعد اصولی یا رویکردهایی در اصول هم‌چون احتیاط یا پاره‌ای از شقوق استصحاب که گاه به نظر می‌آید وجود و یا شدت آنها فقه را در پاسخ‌گویی به مسائل جدید ناتوان می‌سازد.

- شناسایی و بررسی قواعد فقهی جدید یا ناشناخته در قواعد فقهی رایج ولی قابل بحث و احتمالاً قابل اثبات، هم‌چون بحث از عدالت به عنوان یک قاعده فقهی.

- شناسایی و بررسی دانش‌ها یا فنونی که جای آنها در مجموعه دانش‌های مورد استفاده فقه خالی است، هم‌چون دانش «نقد متن»: نقد متن اگر چه از قدیم کمابیش همواره وجود داشته، ولی آنچه به آن نیازمندیم و می‌تواند نقد متن را در خدمت فقه قرار دهد، تبدیل آن به علم مستقل و تعریف شده با حدودی معین و روشی مشخص است.

- روش‌شناسی فعالیت (استنباط) فقهی: پرسش این است که در فضای کنونی، توجه به روش‌شناسی در علم و پذیرش این اصل که روش‌شناسی سهمی مهم در موفقیت هر چه بیشتر علم دارد، آیا تنقیح روش استنباط فقهی، به ویژه در برابر تحولات روز افزون اجتماعی و مسائل جدید، ضرورت دارد؟ چگونه؟

۲-۳. مدیریت علم فقه از حیث آموزشی و پژوهشی

گذشت قرن‌های متمادی بر فقه، به انباشت آرای انبوه در مسائل فقه و مسائل دانش‌هایی که بار خدمات رسانی به فقه را بر دوش دارند، انجامیده است. این

تراکم و انباشت که در موارد بسیار توده‌وار دیده می‌شود، چالش‌هایی را فراروی دو بعد آموزش و پژوهش فقه گسترانده است. بی‌گمان در صورت حل نکردن این چالش‌ها، کارکرد فقه به ویژه در مسائل جدید، در مسیر پر دست‌انداز و -گناه غیر قابل عبوری قرار می‌گیرد.

حل این مشکل کوشش‌های چند جانبه‌ای را طلب می‌کند. تعریف توسعه علم فقه و شاخص‌های آن، تصفیه آرای زائد، نظریه‌پردازی فقهی، ترسیم ساختاری گویاتر، جامع‌تر و فراگیرتر در مورد مقولات جدید، و باز تدوین فنی و عالمانه متون فقهی، راهکارهای حل این مشکل را تشکیل می‌دهند. عنوان «مدیریت علم فقه»، عنوان جامعی است که دست‌کم به بخشی از این راهکارها می‌پردازد.

۲-۴. تجزیه و تحلیل عناصر اصلی استنباط و شناخت جایگاه و نقش هر یک در روند جاری و رایج در استنباط، عناصر بسیاری وجود دارد که نیازمند تفکیک فرعی از اصلی است؛ این نیاز از آن روست که عناصر فرعی ممکن است با پر کردن فضا جای را بر عناصر اصلی و روش‌ساز در استنباط تنگ کنند و فرصت پرداختن به آنها را به حداقل رسانند. انجام فعالیتی با عنوان «مکتب‌شناسی فقهی» کوششی است که افزون بر داشتن نتایج خاص، به بازشناسی عناصر اصلی و تفکیک آنها از عناصر غیر اصلی و نیز جایگاه‌شناسی و نقش‌شناسی این عناصر می‌انجامد.

۳. پرسش‌های مربوط به بازده بیرونی فقه

در این جا پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان حضوری دقیقاً فنی و موفق را برای بازده بیرونی فقه، در صحنه‌های مختلف فردی و اجتماعی، تعریف کرد و به آن عینیت بخشید؟

روش مطالعاتی پژوهشکده فقه و حقوق بر این پایه استوار بوده که باید تعاملی متفاوت را در دو مرحله «طرح و دریافت ایده» و «پروراندن و اثبات آن» در پیش گرفت. مرحله اول با سخاوتمندی و برخورد آزاد از گذر «تولید، تکثیر و تبادل

ایده» به انجام می‌رسد؛ در حالی که در مرحله دوم که بار پروراندن و اثبات ایده را بر دوش دارد، اصل را باید بر دقت هر چه بیشتر نهاد؛ بر پایه این روش، پژوهشکده در چارچوب اهداف و فعالیت‌های تعریف شده خود، فراهم آوری مجموعه‌ای چند جلدی را با عنوان «فقه، حقوق و جامعه» و جبهه همت خود قرار داد؛ این مجموعه یکی از مسائل پر دامنه و با اهمیت، مسئله شناخت «موضوع» در احکام مختلف است. اهمیت و پر دامنگی موضوع‌شناسی از یک سو به نسبتی بر می‌گردد که با یک یک احکام دارد، چرا که حکم به منزله «محمول» در قضایا نمی‌تواند «موضوع» نداشته باشد، و از سوی دیگر موضوعات احکام یکدست و از یک بنیخ نیستند و مقسم برای تقسیمات چندمی می‌باشند. علاوه که پرسش‌های مهم و تأثیرگذار دیگری نیز در شناخت موضوع و ابعاد و پیوندهای آن وجود دارد؛ پرسش‌هایی چون نقش تحولات زمانی و مکانی و پیدایش موضوعات تازه و پیچیده و تبدیل موضوعات و تأثیری که شناخت درست موضوع می‌تواند بر اجتهاد و استنباط احکام داشته باشد. و پرسش‌هایی مانند اینکه اساساً بحث موضوع‌شناسی در چه علمی جای دارد؟ چه پیوندی میان موضوع‌شناسی و عناوینی مانند ملاک‌شناسی، احکام حکومتی، ثابت و متغیر و احکام ثانویه وجود دارد؟ رابطه موضوع و حکم چه نوع رابطه‌ای است؟ علوم دیگر چه نقشی در موضوع‌شناسی دارند؟ و این پرسش مهم و پر دامنه که شناخت موضوع، وظیفه و در محدوده کار چه کسی است؛ فقیه، کارشناس یا عرف؟

مجموعه‌ای که در ادامه گفت‌وگوهای علمی پژوهشکده پیش رو دارید، تلاش کرده است با چارچوبی تعریف شده و مدون به طرح‌محورها و پرسش‌های مورد نظر در زمینه موضوع‌شناسی بپردازد و شعاع‌هایی را از دیدگاه‌های صاحب‌نظرانی چند بر این مبحث مهم بتاباند و همچون گذشته با بهره‌گیری مستقیم از متن گفت‌وگوهایی که پیش روی خوانندگان فرهیخته گذاشته، و نیز منابع دیگر، پیش

درآمدی تحلیلی را به عنوان جمع‌بندی گفت‌وگوها و مباحثی که جدا جدا با صاحب‌نظران داشته فراهم سازد و خواننده را در دستیابی به دیدگاه‌های مطرح شده و تکمیل مباحث کمک کند. از این رو گرچه محور اصلی نوشتار، گفت‌وگوها و در واقع «پژوهشی گفتاری» است که دبیر علمی این گفت‌وگوها به همراه تنی چند از همکاران صاحب‌نظر برای پی‌گیری و انجام مباحث بر عهده دارد، اما بخش نخست آن، به عنوان مروری تحلیلی بر متن گفت‌وگوها و تکمیل آن با بهره‌گیری از دیگر منابع و مستندات یک «پژوهش نوشتاری» به شمار می‌رود که برای دبیر علمی، کاری مهم در عرض فراهم سازی گفت‌وگوها می‌باشد.

پژوهشکده فقه و حقوق از حسن همراهی و اهتمام استادان ارجمند که حضور در گفت‌وگوها را پذیرفتند، نیز از همکاران محترمی که برای پی‌گیری علمی پرسش‌ها و غنای فزون‌تر مباحث با حضور در گفت‌وگوها، این تلاش علمی را همراهی کردند، حجج الاسلام و المسلمین آقایان سیف‌الله صرامی، رضا اسفندیاری (اسلامی)، سعید ضیایی فر، علی شفیعی، محمدرضا رضانیا معلم، و جناب آقای ابراهیم شفیعی سروسستانی و به ویژه حجت‌الاسلام و المسلمین حسنعلی علی‌اکبریان در سمت مدیریت گروه و نیز از تلاش‌های زیاد دبیر علمی گفت‌وگوها حجت‌الاسلام و المسلمین آقای علیرضا فرحناک، و نیز سایر همکاران که در این تلاش گروهی شرکت جسته‌اند، صمیمانه سپاسگزاری می‌کند و از خداوند تعالی توفیق روز افزون آنان را می‌خواهد. در اینجا به ویژه از حضور استاد مرحوم آیت‌الله معرفت در این گفت‌وگوها یاد کرده و از خدای مهربان برای آن عالم ربانی رحمت واسعه و همجواری با اولیای دین علیهم‌السلام درخواست می‌شود.

سید ضیاء مرتضوی

مدیر پژوهشکده فقه و حقوق